

Spis treści

Wprowadzenie	7
--------------------	---

Część 1. Łączenie pracy zawodowej z opieką nad starszym członkiem rodziny w ujęciu teoretycznym

1.1. Osoby starsze i ich opiekunowie rodzinni	13
1.1.1. Niesamodzielność i potrzeba opieki	14
1.1.2. Opiekunowie rodzinni osób starszych.....	17
1.2. Taksonomia kosztów opieki nieformalnej.....	21
1.2.1. Koszty ekonomiczne	22
1.2.2. Koszty pozaekonomiczne	25
1.3. Kontinuum teorii praca–rodzina.....	28
1.3.1. Perspektywa konfliktu	31
1.3.2. Perspektywa kompensacji	33
1.3.3. Perspektywa równowagi.....	34
1. 4. Opiekunowie rodzinni na rynku pracy.....	38
1.4.1. Poziom zatrudnienia	39
1.4.2. Uwarunkowania aktywności zawodowej	44
1.5. Polityka łączenia pracy z opieką nad osobą starszą.....	52
1.5.1. Inicjatywy międzynarodowe i krajowe.....	53
1.5.2. Inicjatywy zakładów pracy	57
1.5.3. Instrumenty łączenia pracy z opieką nad osobą starszą	61

Część 2. Łączenie pracy zawodowej z opieką nad starszym członkiem rodziny w świetle badań empirycznych

2.1. Opis badania	67
2.1.1. Metoda badawcza i dobór próby	67
2.1.2. Charakterystyka próby.....	70
2.2. Sytuacja opiekuńcza	73
2.2.1. Relacja między opiekunem a podopiecznym	73
2.2.2. Sposób świadczenia opieki.....	77
2.2.3. Obciążenie opieką	79
2.3. Sytuacja opiekunów na rynku pracy	85
2.3.1. Przebieg kariery zawodowej	85
2.3.2. Potencjał zatrudnieniowy	88

2.4. Sytuacja zawodowa niepracujących opiekunów	96
2.4.1. Niepracujący opiekunowie z doświadczeniem zawodowym i opiekuńczym	96
2.4.2. Powody braku zatrudnienia	99
2.4.3. Skłonność i gotowość do podjęcia pracy	102
2.5. Sytuacja zawodowa pracujących opiekunów.....	111
2.5.1. Powody kontynuacji zatrudnienia.....	113
2.5.2. Ekonomiczne i pozaekonomiczne czynniki motywujące do wy- konywania pracy.....	116
2.5.3. Plany zawodowe i perspektywy na przyszłość	117
2.6. Psychospołeczne elementy osobowości opiekunów	118
2.6.1. Światopogląd	119
2.6.2. Postawy wobec pracy zawodowej.....	123
2.7. Wpływ opieki na pracę i sytuację zawodową	125
2.7.1. Problemy zawodowe pracujących opiekunów	126
2.7.2. Pozycja konkurencyjna na rynku pracy.....	130
2.7.3. Relacje ze współpracownikami	132
2.8. Sposoby godzenia pracy zawodowej z opieką nad osobą starszą	134
2.8.1. Narzędzia łączenia ról.....	134
2.8.2. Radzenie sobie w sytuacjach kryzysowych	138
2.8.3. Samoocena ogólnego radzenia sobie z łączeniem ról.....	139
2.9. Polityka godzenia ról.....	140
2.9.1. Polityka publiczna	142
2.9.2. Polityka kadrowa	144
2.9.3. Finansowanie świadczeń.....	145
2.9.4. Przejawy dyskryminacji.....	145
Zakończenie	150
Załącznik 1. Kwestionariusz wywiadu skierowany do opiekunów pracu- jących zawodowo	155
Załącznik 2. Kwestionariusz wywiadu skierowany do opiekunów niepra- cujących zawodowo.....	169
Literatura	185
Spis rysunków	192
Spis wykresów	193
Spis tabel.....	194

Wprowadzenie

Ludność Polski, podobnie zresztą jak populacje niemalże wszystkich innych krajów wysoko rozwiniętych, intensywnie się starzeje. Przejawem tego jest szybki wzrost udziału osób starych¹ w ogólnej liczbie ludności. Ten bezprecedensowy proces jest efektem z jednej strony wydłużania się trwania życia, z drugiej zaś obniżenia poziomu dzietności².

Wydłużanie się trwania życia ludzkiego to fenomen, który bez wątpienia można zakwalifikować do największych sukcesów współczesnej cywilizacji. Zawdzięczamy go wysokiemu poziomowi rozwoju społecznego, gospodarczego i technologicznego. Ten sukces jest również ogromnym wyzwaniem cywilizacyjnym. Dłuższe życie zwiększa prawdopodobieństwo dożycia podeszłego wieku, a upowszechnienie starości implikuje wiele poważnych problemów. Jednym z nich jest konieczność zapewnienia opieki osobom starszym, które nie są w stanie same o siebie zadbać i potrzebują w związku z tym stałej pomocy osób drugih.

Opieka nad osobami starszymi jest obszarem badawczym, który został już dokładnie spenetrowany i opisany w literaturze przedmiotu. Badania w tym zakresie prowadziło wielu polskich gerontologów. Koncentrowali się oni na zagadnieniach związanych przede wszystkim z organizacją i finansowaniem opieki długoterminowej³, opieką jako zadaniem polityki społecznej⁴, infrastruk-

---

¹ Osoba stara to niedookreślona kategoria pojęciowa. Gerontolodzy, czyli osoby zajmujące się problemami starzenia się i starości, nie stwierdzili jednoznacznie, od którego momentu życia rozpoczyna się okres starości, a tym samym nie wiadomo, kto kwalifikuje się do grupy osób starych. W niniejszym opracowaniu za próg starości osobniczej przyjęto 65. rok życia. Kiedy mowa zatem o osobach starych, osobach starszych lub seniorach, to wszystkie te określenia należy traktować jako synonimy odnoszące się do osób w wieku 65 lat i więcej.

² Por. m.in. P. Szukalski, *Proces starzenia się ludności – przyczyny, etapy, konsekwencje*, [w:] T. Grodzicki, J. Kocemba, A. Skalska (red.), *Geriatrya z elementami gerontologii ogólnej*, Via Medica, Gdańsk 2006, s. 13-18.

³ Por. m.in. P. Błędowski, A. Wilmowska-Pietruszyńska, *Organizacja opieki długoterminowej w Polsce – problemy i propozycje rozwiązań*, „Polityka Społeczna”, nr 7, 2009; M. Augustyn (red.), *Opieka długoterminowa w Polsce. Opis, diagnoza, rekomendacje*, Klub Senatorów Platformy Obywatelskiej, Warszawa 2010.

⁴ Por. m.in. B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2000; P. Błędowski, *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, SGH, Warszawa 2002; J. Hryniewicz, *Polityka społeczna wobec procesu starzenia się ludności*, [w:] J. Balicki i in., *Wybrane problemy współczesnej demografii*, Zakład Demografii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, s. 83-117; E. Trafiałek, *Polska starość w dobie przemian*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2003.

tura opiekunczą⁵, relacjami międzypokoleniowymi⁶, ze zmianami demograficznymi⁷, z porównaniami międzynarodowymi⁸, schorzeniami geriatrycznymi⁹ oraz aspektami praktycznymi udzielania opieki¹⁰. Dotychczas uwaga badaczy skierowana była niemalże wyłącznie na osoby starsze, które potrzebują opieki. To ich problemy i potrzeby stanowiły rdzeń debat naukowych, publicystycznych i politycznych. Rzadko natomiast podejmowano temat otoczenia rodzinnego osób starszych, czyli członków rodziny, żyjących razem z seniorami, pomagających im, dzielącymi z nimi codzienne troski i problemy. W rezultacie doszło do sytuacji, którą dobitnie przedstawił I. Hoskins z Międzynarodowej Organizacji Pracy: „zdecydowanie zbyt wiele uwagi poświęca się zagadnieniu praw i preferencji osób, które wymagają opieki, a za mało uwagi poświęca się tym osobom, które tę opiekę udzielają. W większości krajów wysoko rozwiniętych, uwzględniając preferencje osób niesamodzielnych, dokonana się zmiana »filozofii« opieki długoterminowej: zaczęto odchodzić od opieki stacjonarnej na rzecz rozwijania opieki środowiskowej. Zaczęto promować ideę, że »osoba starsza powinna przebywać w swoim środowisku rodzinnym tak długo, jak to tylko możliwe« (...). W rzeczywistości taka bezwarunkowa konstatacja może stanowić dość naiwny gest akceptacji dla potrzeb osób starszych, przy jednoczesnym lekceważeniu praw opiekunów, czyli członków rodziny”¹¹.

⁵ Por. m.in. A. Koziarkiewicz, K. Szczerbińska, *Opieka długoterminowa w Polsce: ocena stanu obecnego oraz rozwiązania na przyszłość*, Wydawnictwo Medyczne Termedia, Kraków 2007; J. Krzyszkowski, *Usługi opiekuńcze dla ludzi starych w miejscu zamieszkania w krajach UE i w Polsce*, [w:] J.T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Zakład Demografii UŁ, Łódź 2006, s. 150-155; Z. Szweda-Lewandowska, *Domy pomocy społecznej i sieci wsparcia seniorów*, „Polityka Społeczna”, nr 7, 2009.

⁶ Por. m.in. P. Szukalski, *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.

⁷ Por. m.in. E. Rosset, *Ludzie starzy: studium demograficzne*, PWE, Warszawa 1967; P. Szukalski, *Starzenie się ludności – wyzwanie XXI wieku*, [w:] P. Szukalski (red.), *To idzie starość – polityka społeczna a przygotowanie do starzenia się ludności Polski*, ISP, Warszawa 2008, s. 7-29.

⁸ Por. m.in. K. Zapędowska-Kling, *Polityka społeczna wobec starzenia się ludności w USA i w Szwecji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016; P. Łuczak, *Opieka długoterminowa w Polsce i w Republice Czeskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2015.

⁹ T. Grodzicki, J. Kocemba, A. Skalska (red.), *Geriatrya z elementami gerontologii ogólnej*, Via Medica, Gdańsk 2006; J. Derejczyk, B. Bień, K. Szczerbińska, T. Grodzicki, *Ochrona zdrowia osób starszych*, [w:] *Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie*, RPO, Warszawa 2012, s. 44-54; B. Bień (red.), *Starość pod ochroną*, Oficyna Wydawnicza TEXT, Kraków 2001.

¹⁰ Por. m.in. Z. Kawczyńska-Butrym, *Problemy opieki nad człowiekiem starszym – obszary pomocy i wsparcia*, „Praca Socjalna”, nr 4, 1999, s. 10-26; J. Twardowska-Rajewska, *Senior w domu. Opieka długoterminowa nad niesprawnym seniorem*, Wydawnictwo Naukowe UAM w Poznaniu, Poznań 2007; E. Bojanowska, *Opieka nad ludźmi starszymi*, [w:] P. Szukalski (red.), *To idzie starość – polityka społeczna a przygotowanie do starzenia się ludności Polski*, ISP, Warszawa 2008, s. 137-161.

¹¹ I. Hoskins, *Combining Work and Elder Care. A Challenge for Now and the Future*, International Labour Organization, Genewa 1996, s. 4.

Już obecnie w krajach wysoko rozwiniętych statystyczna para dorosłych ludzi ma w swojej rodzinie więcej starszych krewnych niż młodszych, a ponadto mogą oni oczekiwać, że więcej czasu spędzą, opiekując się swoimi rodzicami niż dziećmi. Rodzina, niezależnie od uwarunkowań kulturowych i instytucjonalno-prawnych, odgrywa kluczową rolę w opiece nad seniorami. Niestety obecnie jej wydolność opiekuńcza systematycznie maleje. Związane jest to przede wszystkim ze wzrostem aktywności zawodowej kobiet, które są naturalnymi opiekunkami dla swoich rodziców. Z jednej strony mają one coraz większe aspiracje zawodowe i zarazem coraz większe możliwości realizacji tych aspiracji, z drugiej zaś coraz wyższa aktywność zawodowa kobiet jest wymuszana kurczeniem się zasobu siły roboczej. Obecnie, na skutek przeobrażeń demograficznych, więcej ludzi odchodzi z rynku pracy niż na niego wchodzi, w związku z tym konieczne jest aktywizowanie różnych grup, które dotychczas pozostawały bierne zawodowo, właśnie takich, jak kobiety prowadzące gospodarstwa domowe i sprawujące opiekę nad zależnymi członkami rodziny.

Stosunkowo niewielkie zainteresowanie nie oznacza absolutnego braku działań na rzecz opiekunów rodzinnych. Ostatnimi laty, gdy ich problem realnie nabrał na ważności i aktualności, przeprowadzono kilka projektów naukowych poświęconych zbadaniu sytuacji, w jakiej się oni znajdują. Wspomnieć należy tutaj przede wszystkim o dwóch międzynarodowych badaniach: Eurofamcare oraz Carers@Work.

Badanie Eurofamcare¹² przeprowadzono w latach 2003-2005, a jego głównym celem była ocena sytuacji, w jakiej znajdują się opiekunowie rodzinni osób starszych. Tej oceny dokonano pod kątem obecności, znajomości, dostępności i akceptowalności usług pomocowych. Badanie miało charakter ilościowy. Przeprowadzono 6000 wywiadów z opiekunami w sześciu europejskich krajach (po 1000 wywiadów w każdym kraju): Niemczech, Grecji, we Włoszech, w Szwecji, Wielkiej Brytanii oraz Polsce. Wnioski z badania miały posłużyć do sformułowania zaleceń i postulatów niezbędnych do kształtowania rzetelnej polityki wobec opiekunów rodzinnych. Drugie badanie (Carers@Work) wykonano w latach 2009-2010. Jego głównym celem było zdiagnozowanie szans oraz zagrożeń wynikających z podwójnego obciążenia: zawodowego i opiekuńczego¹³. O ile badanie Eurofamcare było poświęcone ogólnej sytuacji opiekunów ro-

¹² Eurofamcare, *Services for Supporting Family Carers of Older Dependent People in Europe: Characteristics, Coverage and Usage – The trans-European Survey Report*, Hamburg 2006; G. Lamura, H. Döhner, C. Kofahr, *Family Carers of Older People in Europe: A Six Country Comparative Study*, Lit-Verlag, Berlin 2008.

¹³ J. Perek-Białas, J. Stypińska, *Łączenie pracy i opieki nad osobą starszą – wpływ na jakość życia opiekuna*, [w:] D. Kałuża, P. Szukalski (red.), *Jakość życia seniorów w XXI wieku. Ku aktywności*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2010, s. 140-141.

dzinnych, o tyle Carers@Work skupiało się przede wszystkim na wątku łączenia pracy z opieką, a konkretnie na konflikcie ról, sposobach radzenia sobie z podwójnym obciążeniem, potrzebach i preferencjach opiekunów w zakresie wsparcia ze strony państwa, zakładów pracy i społeczeństwa. Badanie miało charakter jakościowy. Wykorzystano w nim metodę pogłębionych wywiadów indywidualnych, które zostały przeprowadzone w czterech krajach: w Niemczech, we Włoszech, w Wielkiej Brytanii oraz Polsce.

Z obu tych badań wynika jednoznacznie, że udzielanie opieki obniża jakość życia opiekunów. Jednym z podstawowych problemów, z jakim muszą się borykać, jest ograniczona możliwość realizacji pasji i aspiracji zawodowych. Trudno jest im dzielić pracę z obowiązkami opiekuńczymi: albo w ogóle nie są w stanie pogodzić tych obowiązków, albo robią to kosztem różnych wyrzeczeń. Okazuje się zatem, że bycie opiekunem stoi w wyraźnej opozycji wobec bycia pracownikiem.

W obliczu starzenia się ludności i związanego z nim wzrostu zapotrzebowania na opiekę długoterminową godzenie obowiązków zawodowych z rodzinnymi urasta do rangi jednego z głównych wyzwań stojących przed polityką publiczną. Priorytetem tej polityki powinna być taka organizacja życia społeczno-gospodarczego, aby opieka i praca zawodowa nie ograniczały się wzajemnie i aby mogły być realizowane względnie bezkolizyjnie. Przykłady wielu krajów pokazują, że osiągnięcie tego celu jest możliwe, wymaga jednak prowadzenia aktywnych działań ze strony państwa, zakładów pracy i organizacji społecznych.

Godzenie pracy z obowiązkami rodzinnymi to zagadnienie cieszące się obecnie dużym zainteresowaniem naukowców zajmujących się zarówno polityką społeczną państwa, jak i polityką kadrową przedsiębiorstw¹⁴. Ta kwestia tradycyjnie jest kojarzona z macierzyństwem i opieką nad dzieckiem. Znacznie rzadziej analizuje się ją z perspektywy opieki nad człowiekiem znajdującym się po drugiej stronie cyklu życia, czyli nad osobą starszą. Można podejrzewać, że w obliczu dokonujących się zmian demograficznych ta asymetria szybko zostanie zniwelowana. Wraz z postępem procesu starzenia się ludności wzrośnie zainteresowanie opiekunami osób starszych. W dyskursie naukowym coraz więcej uwagi będzie się poświęcać problemom i potrzebom zawodowym tej grupy.

Właśnie ten problem badawczy został podjęty w niniejszym opracowaniu. Jego głównym celem jest określenie możliwości łączenia pracy zawodowej z opieką

---

¹⁴ Por. m.in.: C. Sadowska-Snarska, *Równowaga praca–życie–rodzina*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2008; R. Tomaszewska-Lipiec, *Relacje praca–życie pozazawodowe. Droga do zrównoważonego rozwoju jednostki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2014; I. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka, *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce*, Scholar, Warszawa 2007.

nad starszym członkiem rodziny w Polsce. Skupiono się na trzech podstawowych zagadnieniach. Pierwsze z nich to sytuacja zawodowa opiekunów rodzinnych. Drugie to bariery ograniczające ich aktywność zawodową, trzecie zaś to metody i narzędzia wspierające godzenie obowiązków zawodowych z opiekuńczymi.

Opracowanie składa się z dwóch części. W części pierwszej przedstawiono wyniki badania źródeł zastanych (*desk research*). Wykorzystano dostępne dane wtórne pochodzące z monografii i artykułów naukowych, aktów prawnych, raportów, opracowań statystycznych oraz stron internetowych. Przed wykorzystaniem tych danych zostały one zweryfikowane pod kątem wiarygodności, rzetelności i aktualności. Na ich podstawie zdefiniowano podstawowe kategorie pojęciowe, takie jak niesamodzielność i opieka długoterminowa. Następnie przedstawiono taksonomię kosztów opieki nieformalnej, czyli ekonomiczne i pozaekonomiczne trudności wynikające z wypełniania obowiązków opiekuńczych. Przedstawiono również ewolucję teorii naukowych na temat wzajemnych relacji pomiędzy pracą a rodziną, jaka dokonała się w okresie ostatnich dekad. Następnie skupiono się na przedstawieniu sytuacji opiekunów rodzinnych na rynku pracy, a konkretnie na ich aktywności zawodowej oraz efektywności pracy. Na zakończenie tej części opisano politykę łączenia ról. Przedstawiono działania podejmowane przez podmioty publiczne oraz przez zakłady pracy, a także instrumenty wykorzystywane do godzenia obowiązków zawodowych z opieką nad osobą starszą.

W części drugiej przedstawiono wyniki badania własnego (*field research*). Badanie miało charakter ilościowy; zastosowano w nim metodę wywiadów kwestionariuszowych (PAPI), czyli bezpośrednich rozmów prowadzonych na podstawie zestandaryzowanego kwestionariusza wywiadu. Badanie wykonano w dwóch grupach respondentów: wśród opiekunów pracujących i niepracujących. Ten odmienny status zawodowy respondentów dał możliwość skonfrontowania ze sobą różnych perspektyw spojrzenia na kwestię łączenia pracy z obowiązkami opiekuńczymi. Na podstawie uzyskanych danych przedstawiono sytuację opiekuńczą i zawodową respondentów, opisano ich światopogląd oraz postawy wobec pracy zawodowej. Opisano też, jaki wpływ wywiera sprawowanie opieki na sytuację zawodową, a także sposoby godzenia zróżnicowanych obowiązków. Na koniec tej części przedstawiono opinie na temat polityki łączenia ról i przejawów dyskryminacji opiekunów.